

**KUR'ÂN'I ANLAMADA GARÎBU'L-KUR'ÂN'IN YERİ VE
KURTUBÎ'NİN GARÎBU'L-KUR'ÂN'A YAKLAŞIMI***

The Place Of Foreign Words In Qur'anic Sense And Approach
Of Al-Qurtubi To Foreign Words Of Qur'an

Mehmet Demir

HRÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri
Tefsir Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
mdemir6358@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-2345-6789

Atıf@ Demir, Mehmet. "Kur'ân'ı Anlamada Garîbu'l-Kur'ân'ın Yeri Ve Kurtubî'nin Garîbu'l-Kur'ân'a Yaklaşımı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Aralık 2018): 211 - 236.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 30 Nisan 2018 / 30 April 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 14 Aralık / December 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık / December 2018
Sayı – Issue : 40
Sayfa / Pages : 211 – 236
DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.419829

* Bu makale, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde devam eden "Kur'an'ın Anlaşılmasında Garibu'l-Kur'an'ın Yeri (Kurtubî Tefsiri Örneği)" isimli doktora çalışmasından üretilmiştir.

Öz

Kur'ân-ı Kerim, Allah Teâlâ'nın Hz. Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e indirdiği ve Hz. Peygamber'in bütün insanlığa tebliğ ettiği son ilahî kitaptır. Bu ilahî kitap, doğal olarak gönderildiği toplumun dili olan Arapçayla vahyedilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in, -indirildiği dönem de dâhil olmak üzere- Arapça konuşanlar tarafından aynı şekilde ve aynı seviyede anlaşıldığı söylenemez. İnsan zaafından kaynaklanan birtakım kusurlar sebebiyle, onu doğru anlamada bazı problemlerin ortaya çıktığı da inkâr edilemez. İşte bu problemlerden birisi, birçok müfessirin kabul edip üzerinde önemle durduğu garîbu'l-Kur'ân diye tanımlanan, Kur'ân-ı Kerim'de nüzul döneminde manası herkes tarafından bilinmeyen bazı lafızlardır. Bu lafızların bilinmesi, âlimler tarafından bilhassa Kur'ân-ı Kerim tefsiriyle ilgilenenler için elzem görülmüştür. Bu makalede önce, garîbu'l-Kur'ân'ın tanımı, konusu, önemi, gayesi ve gelişmesi ele alınmış, onun, Kur'ân-ı Kerim'i anlamada ne derece önemli bir yere sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Akabinde Kurtubî'nin, garîbu'l-Kur'ân'a nasıl yaklaştığı; onu ne şekilde ele aldığı ve bu konuda ileri sürdüğü deliller ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Lafız, Arapça, Garîb, Garîbu'l-Kur'ân, Kurtubî.

Abstract

Qur'an is last divine book that his holiness Prophet comminated to all mankind and that Allah Almighty brought down to the Prophet through holiness Gabriel. Naturally, this holy book revealed to the Prophet in Arabic, the language of the society to wich it was sent. It is not possible to say that Qur'an was understood the same and at the same level by everbody who spoke Arabic including the period when it was sent to the Prophet. Due to some imperfections stemming from human weaknesses, it cannot be denied that some problems in understanding it accurately emerged. Therefore, one of these problems is Qur'anic words which can be expressed as Foreign Words in Qur'an (Garibu'l-Qur'an) wich many Qur'an interpreters accepted and emphasised on. The fact that tehese words should be known was seen necessary by all scholars who were interested in Qur'anic commentary in this manuscript initially the definition of Foreign Words in Qur'an (Garibu'l-Kur'an) its subcct, importance, objective and development were handled; and how an imporent place it has had in Qur'anic sense was emphasized. Than, what kind of approach al-Qurtubi established for Foreign

Words in Qur'an (Garibu'l-Qur'an), and how he handled the points and accepted it, and the evidences that put forward about the issue were tried to be revealed.

Keywords: Qur'an, Qur'anic commentry, Word, Arabic, Garib (Foreign), Garibu'l-Kur'an, al-Qurtubi.

Giriş

Kur'an-ı Kerim, insanların hidayet kaynağı, dünya ve ahiret saadetinin teminatıdır. Huzura kavuşmak için ona inanmak ve muhtevasına riayet etmek, genelde bütün insanların, özelde ise her mü'minin görevidir. Bu görev, Hz. Peygamber'i üsve-i hasene edinen Müslümanların yerine getirmesi gereken görevleri arasında ve belki başında yer alır. Bu görevi ifa etmek de ancak Kur'an-ı Kerim'in dilini öğrenmekle mümkündür. Kur'an-ı Kerim'in dili ise Arapçadır. Şu bir gerçektir ki her dilin kelimelerinin, onu konuşan fertleri tarafından aynı seviyede bilinmesi mümkün değildir. Zira dillerin ihtisas yönü vardır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in de nazil olduğu ortamın bütün fertleri tarafından aynı seviyede bilinmesi beklenemez. Sahabenin, Kur'an-ı Kerim'de bilmedikleri bazı lafızları Hz. Peygamber'e sormak suretiyle öğrenmeye çalıştıkları malumdur. Garibu'l-Kur'an olarak tanımlanan bu lafızlar, İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte birbirinden farklı dil ve kültürlerle; muhtelif örf, âdet, gelenek ve göreneklere sahip toplumların İslâm'ı kabul etmeleri sonucunda hayli çoğalmış olup İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılmasında ciddi problemlere yol açmıştır. Hz. Peygamber'in öncülüğünde sahabe ve onların öğrencileri tâbiûnun, bu konu üzerinde önemle durarak Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılmasındaki bu büyük engeli ortadan kaldırmaya çalıştıkları görülmektedir. Başta İbn Abbas olmak üzere sahabenin, tâbiûnun ve diğer âlimlerin garibu'l-Kur'an hakkında çaba sarf ettikleri bilinmektedir.

Kur'an-ı Kerim, Allah Teâlâ tarafından, insanların anlaması için ilk muhataplarının diliyle vahyedilmiş mu'ciz bir kitaptır. Onun benzerini hiç kimse getirmeye muktedir değildir. Başka bir ifadeyle, bu ilahî mesajın muhtevası, insanların anlayacağı bir dille iletilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in indiriliş amacını bildiren pek çok âyet de vardır. Bütün bu ve benzeri hususlar, Kur'an-ı Kerim'i anlamanın ne kadar gerekli ve zorunlu olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. İşte bu noktada Kur'an-ı Kerim'in lafızlarına, buldukları konularını dikkate alınmadan doğru mana

vermenin mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede garîbu'l-Kur'ân'ın da önemli bir yeri vardır.

Kur'ân-ı Kerim'de bir lafzın garîb olmasının müşterek, müradif, az bilinen, başka dillerden Arapçaya geçen lafız olması gibi bazı sebepleri vardır.¹ Başka bir ifadeyle lafzın Kureyş lehçesi dışında başka bir lehçeye ait olması, muarreb olması,² bazı lafızların İslâm'ın gelmesiyle birlikte lügat anlamı yanında dini bir ıstılah olarak yeni anlamlar kazanmış olması,³ lafzın sözlükte farklı, cümle içinde farklı bir anlam kazanmış olması⁴ gibi birtakım sebepleri vardır. Garîb lafızdan maksat ise, kulağı tırmalayıp hoş olmayan lafız değildir. Kur'ân-ı Kerim, tamamen bundan münezzehtir çünkü Kur'ân-ı Kerim, fesâhat ve belâgatte zirve noktada olan ilahî bir kitaptır.⁵

Genelde her müfessir, garîbu'l-Kur'ân konusunda diğer müfessirlerin yaptığı benzer izahların yanında, az veya çok muhtelif açıklamalarda bulunmuş ve onu çeşitli şekilde ve farklı oranda ele alıp değerlendirmiştir. Bu bağlamda garîbu'l-Kur'ân konusuna önemli ölçüde yer veren müfessirlerden birisinin de Kurtubî (ö. 671/1273) olduğu söylenebilir. Kurtubî, Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması hakkında pek çok müfessir gibi Kur'ân lafızları üzerinde önemle durur, bu çerçevede garîbu'l-Kur'ân'ı titizlikle ele alıp onunla ilgili yeterli derecede bilgi vermeye gayret eder. Bu konuda onun görüşü özetle şöyledir: Garîbu'l-Kur'ân, Arap dili dairesinde ele alınmalı ve ona göre değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Kur'ân-ı Kerim'de, Arap toplumlarının kullandıkları lehçe farkından kaynaklanan kelimeler vardır. Arap olmayan çeşitli toplumlara ait özel isimler dışında Kur'ân-ı Kerim'de Arapça olmayan herhangi bir lafız yoktur.⁶ Zira Kur'ân Arap lisanıyla indirilmiştir.

¹ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *Tefsîrü'l-müşkil min garîbi'l-Kurân*, Thk. Hüdâ et-Tavîl el-Mar'aşî, (Beyrût: Dârü'n-nûri'l-İslâmî, 1988), 53-54; Mustafâ Sâdık b. Abdurrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, (Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2013), 402; Halid Abdürrahmân el-'Akk, *Uşûlü't-Tefsîr ve Kavâ'iduhû*, (Beyrût: Dârü'n-Nefâis, 1986), 151.

² Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, 178-181 ve 405-407.

³ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, (Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012), 579.

⁴ Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, 182-183.

⁵ Kaysî, *el-'Umdetu fi Ğarîbi'l-Kurân*, Thk. Yusuf Abdürrahmân el-Mar'aşî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 15.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kurân*, Thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1: 110.

1. Kur'ân'ı Anlamada Garîbu'l-Kur'ân'ın Yeri

1. 1. Garîbu'l-Kur'ân'ın Tanımı

“Garîb (غريب)” lafzı, garâbet masterından “feîl (فعل)” vezninde⁷ sıfatı müşebbehe olup,⁸ sözlükte, anlamı kapalı olan, anlaşılması kolay olmayan söz, vatanından uzakta olan yabancı, içinde yaşadığı toplumdan olmayan, kimsesiz insan,⁹ tek ve nadir olan, meçhul, mübhem ve muğlak olan söz¹⁰ manalarına gelir. İstılahta ise, çeşitli ilimlerde farklı manalar ifade eder. Arap edebiyatında manası açık olmayan, az kullanılan lafız¹¹ demektir. Yabancı olduğu ve pek kullanılmadığı için, sözlüklere müracaat edilmeden anlaşılmayan lafızlara da “garîb”¹² denilmiştir. Bu lafızlardaki garîblik, mana itibariyle kapalı ve anlaşılmaktan uzak oluşu sebebiyle fesâhatı ihlal eden veya az kullanıldığı için garîb olup fesâhatı ihlal etmeyen şekilde iki kısımda incelenebilir. Kur'ân-ı Kerim'deki garîb lafızlar, bu ikinci kısma girer. Zira Kur'ân-ı Kerim'deki lafızların garîbliği, onların manasındaki kapalılıktan değil,

⁷ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmîd et-Tehânevî el-Fârûkî, *Mevsûatu Keşşâfû İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, Thk. Refik el-Acem v.dğr., (Beyrût: Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1996), II: 1250.

⁸ Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Miśbâhu'l-münîr*, (Beyrût: Mektebetu Lübnan, 1987), 169.

⁹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mucemü mekâyîsi'l-luga*, Thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Beyrût: Dârü'l-Fikir, 1979), 4: 420-421; İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-' Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdülğafûr Atţâr, (Beyrût: Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn, 1990), I: 191-194; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Dimeşk, Dârü'l-Kalem, 2009), 604-605; Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, (Beyrût: Dâiratü'l-Meâcim, 1986), 197; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sadr, ty), I: 639-640; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*, (Kuveyt, Dârü'l-Hidâye, ty), III: 480; Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, *el-Mu'cemu'l-Câmiu li-Ķarîbi Müfredâtî'l- Ķurân*, (Beyrût: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1986), 8-9.

¹⁰ Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdâdî, *el-Bâri fi'l-luga*, Thk. Hâşim et-Ta'ân, (Bağdâd, Mektebetü'n-Nahda -Beyrût: Dârü'l-Hadâratî'l-Arabiyye, 1975), 301-310; Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *el-MuĶîf fi'l-luga*, Thk. Muhammed Hasan âl Yâsîn, (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1994), V: 73. İbn Fâris, *Mucemü mekâyîsi'l-luga*, 4: 420-421; İsfahânî, *el-Müfredât*, 604-605; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, Thk. Muhammed Bâsîl Uyûn es-Sûd, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), I: 697. Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 197; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I: 639-640.

¹¹ Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfû İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, 2: 1250.

¹² Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 197; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, Thk. Muhammed Bâsîl Uyûn es-Sûd, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 163.

kabileler arasındaki lehçe farkından ve diğer dillerden Arapçaya geçen lafızlardan ileri gelmiştir.¹³

“Garabe anlamına gelen her lafız uzaklığı, bu lafız eğer bir kelimeye izafe edilirse kapalı ve zihne yakın olmayan manayı ifade eder. Garabe maddesi, Kur'ân'da 13 sayıyı bulan çeşitli sigarlarla toplam 19 defa geçmiştir. Garîb anlamını ifade eden garîb lafzı, Kur'ân'da yer almaz fakat Araplarda şüyû' bulmuş ve kullanılmıştır.”¹⁴

“Kur'ân (قُرْآنٌ)” lafzı ise sözlükte, okumak anlamına gelen “kırâat” lafzıyla müteradif bir mastar olup ism-i mef'ûl (okunmuş) manasını taşır.¹⁵ Hz. Musa'ya indirilen kitaba Tevrat ve Hz. İsa'ya indirilen kitaba İncil denildiği gibi Kur'ân lafzı, Hz. Peygamber'e indirilen kitaba tahsis edilmiş bir özel isim olmuştur.¹⁶ Kur'ân-ı Kerim'e bu ismin verilme sebebi, onun sûreleri bir araya getirip, onları birbirine eklemesinden olabilir. Çünkü Kur'ân'da, “Onu cem'etmek (bir arada toplamak) ve Kur'ân haline getirmek Bize düşer” (Kıyame 75/17) buyurulmuştur.¹⁷ Kur'ân isminin, Kur'ân-ı Kerim'den başka hiçbir kitaba verilemeyeceği¹⁸ belirtilmiştir. İstılahta ise “Kur'ân, Allah Teâlâ tarafından Hz. Cebrail vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen, Mushaflarda yazılan, tevatürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile biten, başkalarının benzerini getirmekten aciz kaldıkları Arapça mu'ciz bir kelâmdır.”¹⁹ Ayrıca Kur'ân, doğal olarak malum bir ortamda, muayyen bir zamanda ve mahdut bir mekânda indirilmiştir. Binaenaleyh “Kur'ân, tarihin belli bir döneminde, o dönemin somut tarihi ve

¹³ Kaysî, el-'Umdetu fi Ğarîbi'l- Qurân, 15; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kurân mine'l-garîb*, Thk. Semîru'l-Meczûb, (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1983), 21; Râfîî, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, 406; Tehânevî el-Fârûkî, *Mevsûatu Keşşâfû İstîlâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, II: 1250-1251; İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Ata b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Ankara, 22, (1978): 17.

¹⁴ Kaysî, el-'Umdetu fi Ğarîbi'l- Qurân, 13-14.

¹⁵ Muhammed Abdülazîm Muhammed Abdülazîm ez- Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, Thk. Fevâz Ahmed Zemerîfî, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1995), I: 15-16.

¹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 668-669; Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, Thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 172, (I: 345-346).

¹⁷ Bk. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzü'l-Qurân*, Thk. Muhammed Fuad Sezgin, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954), 1: 1-3; Bk. Kaysî, *el-'Umdetu fi Ğarîbi'l- Qurân*, 277.

¹⁸ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Qurân* I: 1, 18.

¹⁹ Bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I: 10, 11, 21; Abdulhamit Birişik, “Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay, 2002), XXII: 383.

toplumsal gerçekliklerine atıfta bulunan mesajlar bütünü şeklinde Arap dilinde, ezeli-ebedi bir zatın sözü olarak insanlara indirilmiş bir mesajdır”²⁰ denilebilir.

Sonuçta, “garîb” ve “Kur’ân” lafızlarının terkihiyle meydana gelen “garîbu’l-Kur’ân”, “Kur’ân-ı Kerim’deki üstü kapalı, anlaşılması güç, muhtelif Arap lehçelerine ait ve muarreb lafızlara verilen bir isimdir” diye tanımlanabilir. Elhasıl garîbu’l-Kur’ân’ın birden fazla anlamı olan ya da az kullanılması sebebiyle tefsiri ve te’vîli kolayca anlaşılmayan, ancak dil konusunda âlim olanların vâkif olabilecekleri, sıradan insanların ise kolayca bilemeyecekleri lafızları konu edindiği söylenebilir.²¹

1. 2. Garîbu’l-Kur’ân’ın Konusu

Garîbu’l-Kur’ân, Kur’ân-ı Kerim’in herkes tarafından bilinmeyen lafızlarını konu edinir. Kur’ân-ı Kerim, Arap toplumları anlasın diye Arapça olarak indirilmiş ve anlaşılır bir kitap kılınmıştır. Onda, Kureyş lehçesi dışındaki Arap lehçelerinden ve diğer dillerden Arapçaya geçip muarreb kabul edilen,²² ayrıca az kullanılması sebebiyle manası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar vardır.²³ Bu lafızlar, birçok müfessir tarafından garîb/yabancı lafızlar²⁴ olarak değerlendirilmiştir. Arap dilinin çok geniş olması nedeniyle büyük âlimlerin dahi bilemeyecekleri lafızlar vardır. Uzeyzî’nin (ö. 330/941), “Arap dilinin kapsamı çok geniştir, herkesin her lafzı bilmesi zordur”,²⁵ Şafîî’nin de (ö. 204/820), “dile ancak peygamberler tam vakıf olabilir”²⁶ şeklindeki açıklamaları, Kur’ân’da garîb lafızların bulunmasının normal olduğunu göstermektedir. İşte bu lafızların açıklanmasına “Garîbu’l-Kur’ân’ın Tefsiri”, bu lafızların tefsiriyle ilgilenen

²⁰ Turan Koç, “Kur’ân Dili Açısından Söz Anlam İlişkisi”, *Kur’ân ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Van, 17-18 Mayıs 2001), 19-30.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1940), 42; Râfiî, *Târîhu âdâbi’l-Arab*, 405; Akk, *Usûlü’t-Tefsîr*, 150.

²² Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Thk. Şu’ayb el-Arnaût, (Beyrût: Müessesü’r-Risâleti Nâşirün, 2008), 239; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Mühezzeb fî mine’l-muarreb*, Thk. er-Râcî el-Hâşimî et-Tihâmî, (Matbaatu Fedâle, ts.), 57-59; Ali Turgut, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, (İstanbul, M.Ü.İ.F.V. Yay., 1991), 159.

²³ Süyûtî, *el-Mühezzeb*, 59.

²⁴ Süyûtî, *el-Mühezzeb*, 58-59; Eren, A. Cüneyt, “Kur’ân Metninin Dil Özellikleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 59, (2014), 143.

²⁵ Süyûtî, *el-Mühezzeb*, 59.

²⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 42; Süyûtî, *el-İtkân*, 288.

ilim dalına “Garîbu'l-Kur'ân İlimi”, bu lafızları bir araya toplayan ve anlamlarını açıklayan tefsir kitaplarına da “Garîbu'l-Kur'ân Tefsirleri” adı verilmiştir.²⁷ Böylece Kur'ân-ı Kerim'de herkes tarafından anlaşılması güç ve az kullanılmasından dolayı manası yaygın olarak bilinmeyen lafızların açıklanması, garîbü'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir.²⁸

1. 3. Garîbu'l-Kur'ân'ın Önemi

Garîbu'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerim'in herkes tarafından bilinmeyen lafızlarını ele alıp onlarla ilgilenmesinden dolayı önem kazanmıştır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kur'ân'ın i'râbını (yani lafızlarının manasını bilmeye gayret) ediniz ve onun garîblerini araştırınız.”²⁹ İbn Ömer'den de (ö. 73/692) şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: “Kim Kur'ân'ı i'râb ederek (anlayarak) okursa her harfine ona yirmi sevap, kim i'râb etmeden (onun anlamını bilmeden) okursa ona da on sevap vardır.”³⁰ Bu hadisin metninde geçen i'râb kelimesi, lafızların manasını bilmek şeklinde açıklanmıştır.³¹□

İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-688) talebesi Mücahid de (ö. 104/721), “Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin Arap dilini bilmeden Allah'ın kitabı hakkında konuşması helal değildir”³² demiş ve böylece garîbu'l-Kur'ân'ı öğrenmenin önemine dikkat çekmiştir. Malik b. Enes de (ö. 179/795), “Arap dilini bilmeyenin Allah'ın kitabını tefsir ettiği bilgisi bana ulaşırsa mutlaka onu cezalandırırım”³³ ifadesiyle garîbu'l-Kur'ân konusunda Arap dilini bilmediği halde açıklamada bulunmanın ceza gerektirecek kadar

²⁷ Sadreddin Gümüş, “Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6, (1987-1988), 11.

²⁸ İbrahim Muhammed el-Cermî, *Mucemü ulûmi'l-Kurân*, (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2001), 197.

²⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Muşannef*, Thk. Muhammed Avvâme, (Cidde: Dârü'l-Kible, 2006), XV: 431-432; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (ö. 307/919), *el-Müsned*, Thk. Hüseyin Selim Esed, (Dimeşk: Dârü'l-Me'mûn, 1987), XI: 436; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, III: 546; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâti el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, Thk. er-Rehhâle el-Faruk v.dğr., (Beyrût: Dârü'l-Hayr, 2007), I: 20; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısri el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kurân*, Thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı v.dğr., (Beyrût: Dârü'l-Maârif, 1990), II: 86; Suyûtî, *el-İtkân*, 239.

³⁰ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, III: 548-549, Suyûtî, *el-İtkân*, 239.

³¹ Kayşî, *el-Umdetu fî Ğarîbi'l-Kurân*, 15; Suyûtî, *el-İtkân*, 239.

³² Zerkeşî, *el-Burhân*, I: 396, II: 302; Mennâ' b. Halil el-Ķattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kurân*, (Kâhire, Mektebetü Vehbe, ty), 322; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, (Kâhire, Dârü'l-Hadîs, 2012), I: 232.

³³ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, III: 543; Zerkeşî, *el-Burhân*, I: 396; Cerrahoglu, İsmail, “Garîbü'l-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1996), XIII: 379-380.

ağır bir sorumluluk taşıdığını belirtmiştir. Zerkeşî ise, (ö. 794/1392), garîbu'l-Kur'ân'ı bilmeyen birisinin, Allah'ın kitabı hakkında konuşmasının uygun olmayacağını ve müfessirin bu konuyu bilmesinin zaruri olduğunu³⁴ söylemiştir. Bunların yanı sıra kaynaklarda, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında özellikle garîbu'l-Kur'ân ilminin de zikredildiği³⁵ görülmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen bu konuda şöyle demiştir: “Bu ilim, Kur'ân-ı Mübîn'in garîb nâmiyle anılan bazı lâfızlarının manalarını bilmeye hizmet eder. Şöyle ki: Kur'ân-ı Kerîm'in bazı lafızları ve terkîbleri vardır ki, bunlar fusahây-ı Arabın edebî eserlerinde müsta'mel ise de halk arasında şayi' değildir. Bu cihetle garip adını alan bu lafızların ve terkiplerin manalarını bilmek müfessirler için pek lâzımdır.”³⁶

Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili olarak sayılamayacak kadar yazılan eserlerin çokluğu da, onun ne derece önemli ve gerekli bir ilim olduğunu göstermektedir.

Sonuçta denilebilir ki, Kur'ân-ı Kerim'in garîb lafızlarını bilmeden Kur'ân-ı Kerim'i doğru anlamak mümkün değildir. Bu ilim, Kur'ân-ı Kerim'in garîb lafızlarını anahtar gibi açar, onları açıklar ve tefsir eder. Kur'ân-ı Kerim'den, hükümlerin çıkarılması ve anlaşılmasında âlimlere ve araştırmacılara yardımcı olur. Kur'ân-ı Kerim'deki hükümlerle irtibatlı garîb lafızların manalarının bilgisini verir. Bununla birlikte garîb lafızların anlamını öğrenmeye çalışan kişiyi, Arap kelâmıyla temasa geçmesini sağlayarak onlara bağlar; çeşitli lafızları kullanmada Arapların örf, adet, gelenek ve göreneklerini öğretir ve onların takip ettikleri yolları ve hayat tarzlarını gösterir.

1. 4. Garîbu'l-Kur'ân'ın Gayesi

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'i apaçık Arap diliyle indirmiştir. Bununla beraber sahabenin bir kısmı, Kur'ân-ı Kerim'in lafızlarının manasını bildikleri halde, onların bir kısmı, Kur'ân-ı Kerim'de geçen bazı lafızların manalarını bilmediklerini açıkça söylemişlerdir.³⁷ Bu durum, tâbiûn zamanında ve sonraki dönemlerde gittikçe artmış, bu nedenle garîbu'l-Kur'ân ilmine büyük

³⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I: 396.

³⁵ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Girnâti, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*, Thk. Muhammed Salim Haşim, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), I: 12; Suyûtî, *el-İtkân*, 240, 768-769; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I: 232.

³⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), I: 1, 119.

³⁷ Ferâhî; Hz. Ebubekir, Hz. Ömer gibi sahabenin Kur'ân lafızlarının bazılarını bilmediklerine dair haberlere karşı çıkmıştır (Bk. *Müfredâtü'l-Kur'ân*, 110).

ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca cevap vermek için de garîbu'l-Kur'ân ilmi ortaya çıkmıştır. Binaenaleyh garîbu'l-Kur'ân ilminin gayesi, Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması hususunda Kur'ân'ın lafızlarını murâd-ı ilâhiyi gözeterek asıl manaları dışında farklı anlama gelmeyecek şekilde açıklamak, insanları yanlış anlayışlardan ve şüphelerden kurtarmaktır.³⁸

1. 5. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Gelişmesi

Kur'ân-ı Kerim'deki garîb lafızların manalarının tespitine sahabe döneminde Arap şiirine başvurularak başlanmıştır. İbn Abbas, Arap şiiri hakkındaki engin bilgisi sayesinde Arap şiiriyle istişhad faaliyetinin öncüsü kabul edilmiştir. Zira, Nâfi' b. el-Ezrak (ö. 65/685), İbn Abbas'a Kur'ân-ı Kerim'de geçen anlaşılması güç iki yüz kadar lafız sormuş, İbn Abbas da, her bir lafız hakkında Arap şiirinden getirdiği delillerle bu sorulara cevaplar vermiştir. Bu cevapları ihtiva eden ve "Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak" adı verilen bir eserin ortaya çıktığı bilinmektedir.³⁹ Süyûtî de (ö. 911/1505), "*el-İtkân*" adlı eserinde, garîbu'l-Kur'ân konusuna genişçe yer vermiştir. İbn Abbâs'tan rivayet edilen yedi yüz kadar Kur'ân-ı Kerim lafzını müradif lafızlarla açıklamalarını nakletmiş, Ali b. Ebî Talha'nın (ö. 143/760) İbn Abbâs'tan rivayet ettiği yedi yüz kadar, Dahhâk'ın (ö. 105/723) yine İbn Abbâs'tan rivayet ettiği iki yüze yakın lafzın izahını zikrederek bu konuda adeta küçük bir risale hazırlamıştır.⁴⁰

Hicrî ikinci asırdan itibaren yazılmaya başlanan ve ilk kitaplardan pek azı günümüze ulaşabilen garîbu'l-Kur'ân türündeki eserlerin te'lifi, İslâm coğrafyasının genişleyip Arap olmayan kavimlerin de Müslümanlığı kabul

³⁸ Abdulhamid el-Ferâhî, *Müfredâtü'l- Qurân*, Thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, (Beyrût: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 112.

³⁹ Ömer Acar, *Arab Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'ân* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2007), 269; Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak isimli kitap, 250 kelimeyi konu edinmiş vaziyette, "Garîbu'l-Kur'ân fi Şi'rî'l-Arabî -Suâlât Nâfi' b. el-Ezrak ilâ Abdillâh b. Abbas" olarak Muhammed Abdurrahim ve Ahmed Nasrullah'ın tahkikiyle, 1. Baskısı, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût: 1993'te yapılmıştır. Daha önce M. Fuâd Abdalbâkî de, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1950 senesinde, "Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak li-İbni Abbâs" olarak, "Mu'cemu Ğarîbi'l-Ķur'ân Mustehrecan min Şahîhi'l-Buĥârî" adlı eserle birlikte (s. 233-291'de) yayınlamıştır. Salâhuddin el-Müneccid ise, tahkik etmek suretiyle, İsmail b. Amr el-Mukri', o da Abdullah b. el-Huseyin b. Hasnûn el-Mukri'den İbn Abbâs'a isnad edilen "Kitâbü'l-Luĝâti fi'l-Ķur'ân min Evvelihi ilâ Âĥirihi" adlı kitabı Matbaatu'r-Risâle'de 1946 yılında yayınlamıştır.

⁴⁰ Aydın, İsmail, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010), 116-133; Ayrıca Garîbu'l-Kur'ân ile ilgili olarak Süyûtî, el-İtkân adlı eserinin 16. bölümünde (s. 239-281) "Fi Ma'rifeti Ğarîbihi", 17. bölümünde de (s. 282-287) "Fî Mâ Veka'a Fîhi bi Ğayri Lüĝâti'l-Hicâz", 38. bölümünde ise (s. 288-300) "Fî Mâ Veka'a Fîhi Bi Ğayri Lüĝâti'l-'Arab" konu başlıklarını kullanmıştır; Râfiî, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, s. 405-406.

etmesine paralel olarak daha da önem kazanmış ve te'lif sayıları giderek artış göstermiştir.⁴¹ Suyûtî, bu alanda eser yazanlardan Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345/957) ve İbn Düreyd'i (ö. 321/933) zikrettikten sonra, bu konuda yazılan en meşhur kitabın, Uzeyzî'ye ait olduğunu söyler. Akabinde de Râğıb el-İsfehânî'nin (ö. 343/954) "el-Müfredât" adlı eserini, garîbu'l-Kur'ân konusunda yazılan kitapların en değerlisi ve en rağbet göreni⁴² olarak takdim eder. el-Müfredât'ın bu kadar takdir görmesinin en önemli sebebi, Kur'ân-ı Kerim kavramlarını büyük bir vukûfiyet ve titizlikle ele alması, kesin yargı ve hükümlere yer vermemesi, kullandığı üslup ve ifade tarzının yerinde olması⁴³ gibi hususlar gösterilebilir.

Kur'ân-ı Kerim lafızlarının anlamlarıyla ilgili olarak te'lif edilen ilk eserler, *Meâni'l-Kur'ân* diye adlandırılmıştır. Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822), Ebu'l-Hasan Said b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) ve İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181) gibi âlimler, *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserlerin; Ebû İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'rabuhû* adlı eserin,⁴⁴ Ebû Ca'fer en-Nahhâs de (ö. 338 h.), *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerim* adlı eserin müellifleridirler.

Kur'ân-ı Kerim'deki lafızların garîb olup olmaması izâfidir. Birinin bilmediği bir lafzı bir başkası rahatlıkla bilebilir.⁴⁵ Çünkü bu dile hâkimiyetle ilgili bir meseledir.⁴⁶ Mesela İbn Abbâs, kuyu başında iki köylüyü tartışıp biri diğerine, "ene fetartuha (أنا فطرتها)",⁴⁷ yani "ibtede'tuha (ابتدأتها)" lafzını işitinceye kadar, Kur'ân-ı Kerim'de geçen "fâtır (فَاطِر)" lafzının anlamını bilmediğini⁴⁸ söylemiştir. Öyleyse bir kimsenin kendi ana diliyle yazılmış olan eserlerde bile bazı kelimelerin anlamını bilemeyebileceğini söylemek mümkündür. Zira bazı eserleri ancak mütehasısları anlayabilir. Bu durum yalnız Arapçaya mahsus olmayıp bütün diller için söz konusudur. Bununla birlikte bir eseri anlayabilmek için dilbilgisi kurallarının yanı sıra özel bir zekâ ve kabiliyet de gereklidir. Kur'ân-ı Kerim'in karşısında Araplar da aynı

⁴¹ *Tefsîr Usûlü*, 159-163; Cerrahoğlu, "Garîbu'l-Kur'ân", 13: 380.

⁴² Suyûtî, *el-İtkân*, s. 239.

⁴³ Mehmet Yolcu, "Râğıb el-İsfehânî ve el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ânı", *Hikmet Yurdu*, 1/1, (Ocak 2008), 128.

⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, s. 239; Bk. Ferâhî, *Müfredâtul-Kur'ân*, 47.

⁴⁵ Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfû İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-Ölûm*, 2: 1251.

⁴⁶ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, (Kâhire, Müessesetü Hindâvî, 2012), 218.

⁴⁷ "Kuyuyu ilk ben açtım" demektir.

⁴⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrirü'l-Vecîz*, I: 33; Zerkeşî, *el-Burhân*, I: 368; Suyûtî, *el-İtkân*, 239; Muhyidin Muhammed b. Süleyman el-Kafiyecî, (ö. 879), *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr*, Thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, (Kahire, Mektebetü'l-Kudsî, 1997), 43.

durumdadırlar. Birçok âyetin manası ve maksadı açık olduğu halde, Kur'ân-ı Kerim'in dili olan Arapçayı konuşanların hepsi âyetleri anlama konusunda birbirleriyle aynı seviyede değildirler. Çünkü onlar da anlayış, aklın tekâmülü ve düşünce bakımından birbirlerinden farklıdırlar.⁴⁹ Bu nedenle Arap dilini bilenler için bile manası kapalı olan âyetlerin tefsirine ihtiyaç vardır. Arapçayı iyi bilenlerin dahi tefsire ihtiyaçları olduğu içindir ki ilk tefsirler Arapça olarak yazılmıştır. Bu vazifeyi ilk ifa eden de Hz. Peygamber olmuş ve ümmetine de tefsir yapmalarını emretmiştir.⁵⁰

2. Kurtubî'nin Garîbu'l-Kur'ân'a Yaklaşımı

2. 1. Kurtubî'ye Göre Garîbu'l-Kur'ân

Kurtubî, garîbu'l-Kur'ân'ı, Arap dili çerçevesinde değerlendirir. “el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'ân” adlı tefsirinin mukaddimesinde, “Kur'ân'da Arap dilinden başka kelimeler var mıdır, yok mudur?”⁵¹ diye bir başlık açar. Bu başlık altında, garîbu'l-Kur'ân'a dair görüşünü özetle beyan eder. Kurtubî, Kur'ân-ı Kerim'de, Arapların anlatım üslûbuna uygun dizilmemiş söz dizisinin yer almadığını, bununla birlikte Kur'ân-ı Kerim'de İsrâîl, Cibrîl, İmrân, Nûh ve Lût gibi Arap diliyle konuşmayanlara ait özel isimlerin bulunduğunu, bu hususta imamlar arasında görüş ayrılığının söz konusu olmadığını⁵² söyler. Böylece Kur'ân-ı Kerim'de, Arapça dışında herhangi bir lafzın yer almadığı görüşünü tefsirinin başında adeta ilan eder. Hatta tefsirinin bir yerinde, Arapçayı konuşmayanlara ait bazı özel isimleri, Arapça kalıplarla açıklamaya çalıştığı görülebilir.⁵³ Tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân-ı Kerim'de, tek tek özel isimlerin dışında Arapça olmayan bazı lafızların yer alıp almadığı hakkında âlimler arasında ihtilaf bulunduğunu belirtir. Binaenaleyh Kur'ân-ı Kerim'de garîb/yabancı lafızların varlığı konusunda ileri sürülen görüşleri Kurtubî'ye göre şöyle sıralamak mümkündür:

a) Kur'ân-ı Kerim'de farklı toplumlara ait özel isimler haricinde Arapça dışında bir dile mensup herhangi bir lafız yoktur.⁵⁴

b) Kur'ân-ı Kerim'de, az da olsa Arapça dışındaki dillere ait lafızlar vardır.⁵⁵

⁴⁹ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, 216.

⁵⁰ H. Mehmet Soysaldı, “Kur'ân Tefsirinde Hz. Peygamber'in Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (1998), 267-268.

⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi li-aĥkâmî'l-Ķurân*, I: 110.

⁵² Kurtubî, *el-Câmi li-aĥkâmî'l-Ķurân*, I: 110.

⁵³ Bk. Kurtubî, *el-Câmi li-aĥkâmî'l-Ķurân*, II: 416.

⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi li-aĥkâmî'l-Ķurân*, I: 110.

c) Kur'ân-ı Kerim'de muarreb, yani aslı Arapça olmayıp sonradan Arapçalaştırılmış bazı lafızlar yer almıştır.⁵⁶

d) Kur'ân-ı Kerim'de Arap toplumlarıyla diğer toplumlar arasında müşterek olarak kullanılan bazı lafızlar mevcuttur.⁵⁷

Burada, müfessirler tarafından hangi lafzın garîbu'l-Kur'ân olarak değerlendirildiği ve bu kapsama nasıl alındığı hakkında ileri sürülen gerekçelerin önemli rol oynadığı söylenebilir.

Kurtubî, söz konusu bu dört görüş üzerinde tefsirinin mukaddimesinde önemle durur. Bu görüşlerle ilgili bilgi vermeye çalışırken kabul etmediklerini tefsirinin muhtelif yerlerinde de eleştirir. Bahsedilen bu görüşlerden birincisini tercih ettiği görülür. Şöyle ki:

Birinci görüş, Kurtubî'nin de benimseyip paylaştığı Kadı Ebû Bekr b. et-Tayyib (ö. 403/1013), Taberî (ö. 310/923) ve başkalarının Kur'ân-ı Kerim'de farklı toplumlara ait özel isimler dışında Arapça olmayan lafızların bulunmadığı görüşüdür. Bu âlimlere göre, Kur'ân-ı Kerim apaçık Arapçadır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de bulunup da diğer dillere nispet edilen bazı lafızların aslında değişik dillerde kullanılan ve söyleyişi birbirine benzeyen lafızlardan başkası değildir. Bu lafızlar Araplar, Farslar, Habeşliler ve diğerleri tarafından müşterek olarak kullanılmıştır.⁵⁸

Kurtubî'nin bu birinci görüşü benimsemesinin sebebi, evleviyetle delil olarak ileri sürülen âyetlerin yanı sıra Bakara suresinin 31. âyetinin tefsirinde verdiği bilgilerde görülebilir. O, özetle şöyle demektedir:

İlk olarak kimin Arapça konuştuğu hakkında farklı görüşler vardır. Bu görüşlerin belli başlıları şunlardır: a) Arapça ve Süryanice yazıyı ve bütün yazıları ilk ortaya koyan ve bütün dilleri ilk konuşan kimse, Hz. Âdem'dir. b) Arapçayı ilk konuşan kişi, Hz. Cebrail'dir. Hz. Nuh'a Arapçayı o öğretmiştir. Hz. Nuh da bunu oğlu Sam'a öğretmiştir. c) Açık seçik Arapçayı ilk konuşma imkânı verilen kişi, Hz. İsmail'dir. d) Arapçayı ilk konuşanın, Kahtan oğlu Ya'rub olduğu rivayet edilmiştir. Başka rivayetler de vardır."⁵⁹ Kurtubî, bunu

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Şurûh*, I: 110-111.

⁵⁶ İbn Atiyye, *el-Muharriru'l-Vecîz*, I: 42-43; Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Şurûh*, I: 111.

⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Şurûh*, I: 110; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'l-beyân an tevîli âyi'l-Şurûh*, Thk. Abdülmühsin et-Türkî, (Kahire, Dâru Hicr, 2001), I: 15; Bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, I: 289-290.

⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Şurûh*, I: 110; Taberî, *Câmi'l-beyân an tevîli âyi'l-Şurûh*, I: 15; Bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, I: 289-290.

⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Şurûh*, I: 423.

dedikten sonra kendi görüşünü şu şekilde belirtir:

“Doğru görüş, insanlar arasında bütün dilleri ilk konuşan kişinin, Hz. Âdem olduğudur. Kur'ân-ı Kerim de buna şahitlik etmektedir. Nitekim Allah Teâlâ: “Âdem'e bütün isimleri öğretti” (Bakara 2/31) diye buyurmuştur. Bütün diller ise isimlerden ibarettir. Dolayısıyla bu diller, 'isimler' tabirinin kapsamına girmektedir. Sünnet'teki rivayetler de bunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Tencere ve küçük kaba varıncaya kadar (Allah Teâlâ) Hz. Âdem'e bütün isimleri öğretmiştir.”⁶⁰ Başkalarının kaydettikleri diğer rivayetlerden, Hz. İbrahim'in soyundan ilk Arapça konuşanın Hz. İsmail olduğu kastedilmiş olabilir. Aynı şekilde eğer bunun dışındaki diğer rivayetler sahih ise, bu da sözü geçen o kimsenin, kabilesi arasında ilk Arapça konuşan kişi olduğu şeklinde yorumlanır. Bunun delili, belirttiğimiz bu gerekçelerdir. Melekler arasında da aynı şekilde Hz. Cebrail, Arapça konuşan ilk melektir. Allah Teâlâ, Arapçayı Hz. Âdem'e veya Hz. Cebrail'e öğrettikten sonra Hz. Cebrail onu Hz. Nuh'a öğretmiştir.”⁶¹

Kurtubî'nin, bu açıklamasında, Arapçayı ilk konuşan kişinin Hz. Âdem olduğu kanaati üzerinde durmaya çalıştığı görülür. Hz. Âdem'in Arapçayı ve diğer dilleri konuşuyor olması sebebiyle Arap dilinin kelimeleri diğer dillere geçmiş olabilir. Buna binaen, Kur'ân-ı Kerim'de Arapça dışında başka dillere ait hiçbir lafız yoktur. Bu dillerde kullanılan lafızlar, Arapçada var ise de bu, onların başka toplumlarla ortak olarak kullanmış oldukları lafızlardır.

İkinci görüşe göre ise, Kur'ân-ı Kerim'de az da olsa başka dillere ait lafızlar vardır. Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde bazı âlimlerin de Kur'ân'da Arapça olmayan lafızların bulunduğu görüşüne sahip olduklarını belirtir. Bu âlimlere göre bu lafızlar, çok az olduğu için ne Kur'ân-ı Kerim'i apaçık bir Arapça olmaktan, ne de Hz. Peygamber'i kendi kavminin diliyle konuşan bir kimse olmaktan çıkarır.⁶² Mesela, Kur'ân-ı Kerim'de geçen “mişkât (مِشْكَاة)” lafzı, “kandilin konulduğu duvar içerisindeki oyuk” demektir. “Nâşie (نَاشِيَةٌ)” lafzı, “geceleyin kalkmak” anlamına gelir. Allah Teâlâ'nın, “yu'tikum kifleyni (يُؤْتِكُمْ كَيْفَ لَيْنٍ)” buyruğu, “size iki kat (كَيْفَ لَيْنٍ) verir” anlamındadır. “Ferret min kasvara (فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ)” “Aslandan ürküp kaçan” buyruğundaki “aslan” anlamına gelen “kasvara (قَسْوَرَةٍ)” gibi bütün bu lafızlar

⁶⁰ Bk. Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-meşûr*, Thk. Abdullah b. Mühsin et-Türkî, (Kahire, Merkezi Hicr, 2003), I: 263-266..

⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Çurân*, I: 423.

⁶² Kurtubî, *el-Câmi li-a'âkâmî'l-Çurân*, I: 110

Habeşçedir.⁶³ “Gassak (عَسَاك)”, Türkçede kokuşmuş ve soğuk manasındadır. “Kıstas (الْقِسْطَاس)”, Rûmcada “mîzân, terazi” anlamını ifade eder. “Siccîl (سِحَّيْل)”, Farsçada “taşlı çamur” anlamındadır. “Tûr (الطُّور)”, “dağ”, “Yemm (الْيَمِّم)” ise “deniz” anlamını taşımaktadır. Bu iki lafız da Süryanicedir. “Tennûr (التَّنُّور)” lafzı da Acemcede yeryüzü anlamına gelir⁶⁴ denilmiştir.

Bu ikinci görüşe göre Kur’ân-ı Kerim’de az olmakla birlikte Arapça dışında başka dillere ait bazı lafızlar vardır ancak bu lafızlar, az olduğundan dolayı Kur’ân-ı Kerim’i apaçık Arapça olmaktan ve Hz. Peygamber’i Arapça konuşan bir peygamber olmaktan çıkarmaz. Çünkü bu durum, istisnasız bütün diller için söz konusudur. Ancak Kurtubî, özellikle Kur’ân-ı Kerim’in ilgili âyetlerine ve Şâfiî, İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Musennâ ve İbn Fâris’in (ö. 395/1004) içinde bulunduğu bazı âlimlerin görüşüne⁶⁵ istinaden “Kur’ân-ı Kerim’de, Arapça olmayan lafız yoktur”⁶⁶ diyerek bu görüşü reddeder. Söz konusu kelimelerin Arapça olduğunu değerlendirir.

Üçüncü görüşe gelince Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde, Kur’ân-ı Kerim’de muarreb, yani aslı Arapça olmayıp sonradan Arapçalaştırılmış bazı lafızlar vardır diyen İbn Atiyye’nin şu ifadesine yer verir: “Bütün bu (ikinci görüşte bahsedilen) lafızların gerçek durumu şudur: Bunlar asıl itibariyle Arapça değildir. Fakat Araplar bu lafızları kullanmış ve Arapçalaştırmışlardır. O bakımdan bu lafızlar, Arapçadır. Kur’ân-ı Kerim’in kendi dilleriyle nazil olduğu Arab-ı aribenin/halis Arapların ticaretlerle; Kureyşlilerin Şam ve Yemen tarafına, Musafir b. Ebû Amr’ın Şam’a, Ömer b. el-Hattâb, Amr b. el-Âs ve Umare b. el-Velid’in Habeşistan’a yaptıkları yolculuklarda görüldüğü gibi, diğer dillerden bazı kelimelerin Arapçaya geçtiği söz konusu olmuştur. Dil konusunda sözleri belge mahiyetinde olan el-A’sâ’nın Hire’ye yaptığı yolculuk ve oranın Hıristiyanlarıyla sohbeti de bu türdendir. İşte bütün bunlar aracılığıyla Arap diline Arapça olmayan birtakım lafızlar karışmıştır. Bu lafızların bir kısmının harfleri azaltılarak değiştirilmiş, Arapça olmayan lafızların ağır söylenişleri hafifletilmiş ve Araplar bu lafızları şiirlerinde, karşılıklı konuşmalarında kullanmaya başlamışlar, nihayet bu kelimeler sahih Arapça lafızları gibi kullanılır ve bunlarla birtakım hususlar açıklanır olmuştur. İşte bu esnada Kur’ân-ı Kerim de bu gibi lafızları kullanmıştır. Bu

⁶³ Taberî, *Câmi’-l-beyân*, 1: 13-14.

⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi li-a’âkâmi’l-Şurân*, I: 110-111.

⁶⁵ Suyûtî, *el-İtqân*, 288; Süyûtî, *el-Mühezzeb*, 57-59; Şâfiî, *er-Risâle*, 41, 42, 47.

⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi li-a’âkâmi’l-Şurân*, VIII: 111; XIII: 266-267; XVIII: 429-430.

kelimeleri bilmeyen bir Arap, kendi dilindeki bir kelimeyi -ki bu muarreb de olmayabilir- bilmiyor demektir. Nitekim İbn Abbâs, “fâtır (فَاطِر)” lafzının ve benzeri bazı kelimelerin manasını bilmiyordu.”⁶⁷

Kurtubî, İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) bu görüşünü, muarreb olarak değerlendirilen kelimelerin, Arapların kullandıkları sözlerin vezinlerine uygun olmadığı için Arapça olamaz, diyenlere karşı verdiği cevapta eleştirir ve kabul etmez. Şöyle ki: “Arapların kullandıkları bütün vezinlerin tek tek tespit edildiğini kim söyleyebilir ki, bu tür lafızların bu vezinlere uymadıkları ileri sürülebilir? Kadı (Ebû Bekr b. et-Tayyib), Arap kelâmı vezinlerinin asıllarını araştırmış ve nahiv ilmi kaidelerince bu isimlerin Arap dilindeki vezinlere uygun olduğunu tespit etmiştir. Eğer Araplar, bu lafızları konuşmalarında kullanmamış ve bilmiyor olsalardı, Allah Teâlâ onlara bilmedikleri bir şeyle hitap etmiş olurdu ki bu muhaldir. O zaman Kur'ân apaçık bir Arapça olmazdı, Hz. Peygamber de kendi kavmine kendi dilleriyle hitap eden bir kimse olmazdı.”⁶⁸

Kurtubî'nin bu açıklamasında muarrebe karşı çıktığı ve “Kur'ân-ı Kerim, sadece Arapçadır” diyenlerin ileri sürmüş olduğu birinci görüşü kabul ettiği görülebilir. Kur'an-ı Kerim'de, Arap olmayan kimselerin dilinden alınıp Arapçalaştırılmaksızın bağımsız hiçbir lafzın bulunmadığını da belirtir.⁶⁹ Sonuç olarak Kurtubî'ye göre Kur'ân-ı Kerim'de özel isimlerin dışında Arapça olmayan hiçbir lafız yoktur. Bu görüşünü, bazı âyetlerin tefsirini yaparken de dile getirmiştir.⁷⁰

Dördüncü görüş Kur'ân-ı Kerim'de, Arap toplumlarıyla diğer toplumlar arasında ortak olarak kullanılmış bazı kelimelerin bulunduğunu kabul eden görüştür. Kurtubî, bu çerçevede tefsirinin mukaddimesinde, İbn Atiyye'nin şu beyanına yer verir: “Taberî'nin kabul ettiği, benzer lafızlar iki dilde de müşterek olarak kullanılan lafızlardır⁷¹ şeklindeki kanaati uzak bir ihtimaldir. Çünkü çoğunlukla rastlanılan, bu lafızlardan birisinin aslı teşkil etmesi, öbürünün ise ondan dallanıp budaklanması şeklindedir. Bununla

⁶⁷ İbn Atiyye, *el-Muharriru'l-Vecîz*, I: 42-43; Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, I: 111.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, I: 112.

⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, I: 111-112; Taberî, *Câmi'l-beyân*, II: 48; Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Çurân*, I: 43; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Tefsiru Garîbü'l-Çurân*, Thk. es-Syyid Ahmed Sakar, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1978), 52; Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî, *Nüzhëtü'l-Çulûb fi Tefsiri Garîbü'l-Çurân*'l-'Azîz, Thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Özel Baskı, Dârü'l-Marife, Katar, 2013, 315; Süyûtî, *el-Mühezzeb*, 113-114;

⁷⁰ Bk. Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, VIII: 111; XIII: 266-267; XVIII: 429-430.

⁷¹ Bk. Taberî, *Câmi'l-beyân*, I: 15.

birlikte biz, söyleyişler arasında uyumun az ve istisnaî olabileceğini de kabul ediyoruz.”⁷²

Kurtubî, İbn Atiyye'nin bu açıklamasını naklettikten sonra eleştirerek ona şöyle cevap verir: “Diğerlerine nazaran ancak birinci görüş daha doğrudur. İbn Atiyye'nin, Arapların kullandıkları bu lafızlar, başkalarının dilinde asıl ve Arapçaya da sonradan girmiştir sözü, bunun aksini iddia eden görüşe tercih edilecek değildir. Çünkü Arapların önce bu lafızları kendi aralarında kullanmış olma ihtimali de vardır. Eğer önce bu lafızları onlar kullanmış iseler, bu lafızlar Arapça demektir. Çünkü onların dillerindeki bu lafızların, ancak kabul ettikleri ve verdikleri mana ile kullanıldıkları aşikârdır. Başkalarının bazı lafızlarda Araplara muvafakat etmiş olmaları da uzak bir ihtimal değildir. Bu görüşü büyük imam Ebû Ubeyde dile getirmiştir.”⁷³ Sonuç olarak, bu izahından da anlaşılacağı gibi Kurtubî, “Kur’ân-ı Kerim’in lafızları, sadece Arapçadır” diyenlerin görüşünü benimseyip savunmaktadır. □

2. 2. Kurtubî'nin Garîbu'l-Kur’ân Hakkında İleri Sürdüğü Deliller

Kurtubî, garîbu'l-Kur’ân bağlamında Kur’ân’da Arapça dışında herhangi bir lafzın bulunup bulunmadığı hakkında tefsirinde önemli açıklamalarda bulunur. Allah Teâlâ'nın, “Eğer Biz onu yabancı (dilden) bir Kur’ân yapsaydık muhakkak ki, “Âyetleri açıklanmalı değil miydi? Araba mensup (bir muhataba), Arapça olmayan (bir Kur’ân) mı? diyeceklerdi.” (Onlara) söyle: “O (Kur’ân) iman edenler için (mahz-ı) hidâyet ve şifâdır.” İman etmeyenlerin ise kulaklarında bir ağırlık vardır. O (Kur’ân) bunlara karşı bir körlüktür. (Sanki) onlar uzak bir yerden çağırılıyorlardır.” (Fussilet 41/44) buyruğunu tefsir ederken özellikle şu üç husus üzerinde durur:

1. Kur’ân-ı Kerim, Arap diliyle mucizedir. Eğer o, Arapça olmayan, yani Arapların anlamadığı bir dilde indirilseydi, muhakkak ki onlar, biz Arabız, Arapça olmayan dili anlamıyoruz diyeceklerdi. Böylece Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’in mucize oluşunun ortaya çıkması için onu Arapların diliyle indirmiş olduğunu bu âyetle açıklamış bulunmaktadır. Araplar hem nazım, hem nesir itibarıyla söz söyleme türlerini insanlar arasında en iyi bilenler oldukları halde, Kur’ân-ı Kerim’e karşı çıkıp onun benzerini getirmekten âciz kaldıklarına göre bu, Kur’ân-ı Kerim’in Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş olduğunun en açık delillerinden biridir. Eğer Arap olmayanların diliyle indirilmiş olsaydı, biz bu dili bilmiyoruz diyeceklerdi.⁷⁴

⁷² İbn Atiyye, *el-Muharriru'l-Vecîz*, I: 43; Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, I: 111.

⁷³ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, I: 112.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi'l-Çurân*, XVIII: 429.

2. Kurtubî, birinci hususta yer alan bilgiye dayanarak Kur'ân-ı Kerim'in Arapça olduğunu, Arap diliyle indirilmiş bulunduğunu, Arapça dışındaki bir dille gönderilmediğini söyler. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'in başka bir dile tercüme edilmesi halinde, ona Kur'ân-ı Kerim denilmeyeceğini hatırlatır.⁷⁵

3. Kurtubî, Arap olan Hz. Peygamber'e Arapça olmayan bir Kur'ân ve Kur'ân'da Arapça olmayan lafızların bulunması konusunda şu bilgiyi verir: "Acemî (العجمي)" lafzı, ister fasih olsun ister fasih olmasın, Araplardan olmayan kimse anlamına gelir. "A'cemî (الأعجمي)" lafzı ise, Araplardan olsun veya olmasın, fasih konuşamayan kimse demektir. Buna göre, "a'cemî (الأعجمي)", fasih'in zitti olarak ifadeleri, sözleri açık seçik olmayan manasına gelir. Mesela, konuşmayan hayvana, "a'cem (أعجم)" denilir. "Gündüz namazı acmâ'dır (صلاة النهار عجماء)" ifadesi de buradan gelir. Yani gündüz namazında açıktan Kur'ân okunmaz. Dolayısıyla "a'cem (الأعجم)" lafzından yapılan ism-i mensub, "acem (العجم)" lafzına göre daha bir pekiştirmeli olur. Çünkü Araplardan olmayan "acemî (العجمي)" bir şahıs Arapçayı fasih olarak konuşabilir. Arap olan bir kimse de fasih olmayabilir. Binaenaleyh "a'cemî (الأعجمي)" şeklindeki nispet daha vurgulu bir ifade olur. Böylece mana, Arapça olmayan bir Kur'ân, Arap olan bir peygambere mi indiriliyor? demektir. Bu ise inkârî⁷⁶ bir sorudur."⁷⁷

Kurtubî, Said b. Cübeyr'den (ö. 94/713 -?-) gelen bir rivayette, Kureyş'in "Kur'ân, hem Arapçayla hem Arap olmayanların diliyle indirilseydi olmaz mıydı?"⁷⁸ Bu durumda Kur'ân'ın âyetlerinin bir kısmı Arapça, bir kısmı da Arapça dışındaki bir dilden olurdu" dediklerini, bunun üzerine bu âyetin nazil olduğunu söyler. Kurtubî, Said b. Cübeyr'in ayrıca şöyle dediğini belirtir: "Kur'ân'da çeşitli dillerden lafızlar indirilmiştir. Bunlardan birisi 'siccîl' lafzıdır. Bu lafız Farsçadır ve aslı 'seng-kîl' olup, çamur ve taş demektir."⁷⁹ 'Firdevs' lafzı ise Rûmcadır. 'Kistas' lafzı da böyledir."⁸⁰ Fakat yukarıda geçtiği gibi Kurtubî, bu ve benzeri lafızları, Arapça lafızlar olarak değerlendirir.

⁷⁵ Kurtubî, *el-Câmi li-a'ân-kâmi'l-Çurân*, XVIII: 429.

⁷⁶ inkârî, inkâr manasındadır.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi li-a'ân-kâmi'l-Çurân*, XVIII: 429-430.

⁷⁸ Taberî, *Câmi'l-beyân*, I: 14.

⁷⁹ Taberî, *Câmi'l-beyân*, I: 14-15.

⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi li-a'ân-kâmi'l-Çurân*, XVIII: 430.

Kurtubî, “Ve muhakkak o (Kur’ân), sana ve senin kavmine büyük bir şereftir” (Zuhuf 43/44) âyetinin tefsirinde ise şunu beyan eder: “Kur’ân-ı Kerim hem senin için, hem de kavmin olan Kureyş için bir şereftir. Zira bu Kur’ân-ı Kerim, onların diliyle onlardan birisi üzerine inmiştir. Allah Teâlâ’nın: “Andolsun ki Biz size sizin için bir şan ve şeref kaynağı olan bir kitab indirdik” (Enbiyâ’ 21/10) buyruğu da buna benzemektedir. Kur’ân-ı Kerim, Kureyşin diliyle indi, ilk olarak onlara hitap etti. Bundan dolayı Kur’ân-ı Kerim’e inananlar, onların dilini öğrenmeye gerek gördüler, onlara muhtaç oldular. Çünkü başka dilleri konuşanlar, emir ve nehyin anlatıldığı Kur’ân-ı Kerim’deki bütün haberlerin ifade edildiği manayı kavrayabilmek için, onların dilini öğrenmeye ihtiyaç duydular. Böylece Kureyşliler, diğer dilleri konuşanlara göre daha şerefli kılındılar. Bundan dolayı bu dile de ‘Arapça’ denilmiştir.”⁸¹ Bununla birlikte Kurtubî, doğru görüşün şu olduğunu belirtir: “Kureyşten olsun başkalarından olsun, Kur’ân-ı Kerim’e gereğince uyup ona göre amel edenler için bir şeref kaynağıdır.”⁸² Ayrıca o, İbn Abbâs’tan, Hz. Peygamber’in bir seriyyeden veya bir gazadan döndüğünde Hz. Fatıma’yı çağırıp ona şöyle buyurduğunu zikreder: “Ey Fatıma! Nefsini Allah’tan satın almaya bak! Çünkü Allah’tan gelecek olana karşı benim sana hiçbir faydam olmaz.”⁸³

2. 3. Kurtubî’nin Garîbu’l-Kur’ân’ı Değerlendirme Yöntemi

Kurtubî’nin, Kur’ân-ı Kerim’in doğru anlaşılmasında önemli rol oynayan her müfessirin yaklaşım, yöntem ve tekniğini bilen bir âlim olarak Kur’ân-ı Kerim lafızlarını ve bu bağlamda garîbu’l-Kur’ân’ı açıklamaya çalıştığı görülmektedir. O, garîbu’l-Kur’ân’ı, Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünnetiyle izah etmeye çalışır, sahabe ve tabiînin görüşlerine genişçe yer verir, lügatlerden ve önceki âlimlerden de büyük ölçüde faydalanır.

Kurtubî, kendisinden önceki müfessirlerin özellikle garîbu’l-Kur’ân hakkındaki açıklamalarına yer verirken, kabul etmediği görüşleri mutedil bir şekilde eleştirir, orta yolu izleyerek Kur’ân-ı Kerim lafızlarını, dolayısıyla garîbu’l-Kur’ân’ı açıklama cihetine gider. Kur’ân-ı Kerim’in lafızlarına yanlış anlam verenleri, ileri sürdüğü delillerle ilmî üslup dâhilinde tenkit eder ve

⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, XIX: 51-52.

⁸² Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, XIX: 53.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Şâhîh*, Thk. Mühibbüddin el-Hatib v.dğr. (Kahire, el-Matbaatü’s-Selefiyye, 1400/1980), “Vesâyâ”, 55/11; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-Şâhîh*, (Riyad, Dâru Taybe, 2006), “İman”, 79/348; Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, XIX: 53.

doğru olan manayı ortaya koymaya çalışır. Anlaşılması güç lafızları da, şiir istişadında bulunarak açıklığa kavuşturmaya özen gösterir. Bu husustaki örneklerden birkaç tanesini şöyle sıralayabiliriz:

a) Kurtubî, “Ve biz Seni hamdinle tesbih ve takdis edip dururken (وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ) (el-Bakara 2/30) buyruğunun, “Seni ta’zim eder, şanını yüceltir, Senin zikrini inkârcıların Sana nispet ettikleri, Sana yakışmayan şeylerden arındırarak yaparız” anlamında olduğunu söyler. Dahhâk ve başkalarından yaptığı nakilde ise bunun, “bizler Senin rızanı arayıp umarak, nefislerimizi Senin için arındırır ve temizleriz” anlamına geldiğini belirtir. Ayrıca İbn Atiyye’nin zayıf gördüğü fakat kendisinin doğru kabul ettiği ve aralarında Katâde’nin de (ö. 117/735) yer aldığı bir topluluğun şöyle dediğini ifade eder: “Seni takdis ederiz (وَنُقَدِّسُ)” buyruğu “namaz kılarız” demektir. Buradaki takdisten maksat namazdır, çünkü namaz, hem ta’zimi hem takdisi, hem de tesbihi kapsar. Kurtubî, daha sonra Hz. Peygamber’in rûkû ve sücûdunda, “O sübbûhtur, kuddûstür, meleklerin ve ruhun Rabbidir”⁸⁴ hadisini zikreder.⁸⁵

Kurtubî’nin dediğine göre “takdis (تَقْدِيسٌ)” lafzının kökü, Allah Teâlâ’nın şu buyruklarında olduğu gibi hangi kipe sokulursa sokulsun, manası “temizlemek ve arındırmak” ile ilgili olur: “Mukaddes arza giriniz” (el-Mâide 5/21), yani temiz kılınmış arza giriniz. “... Kuddûstür” (Haşr, 59/23), yani temiz olandır. “Muhakkak sen Tuvâ adındaki mukaddes vadidesin” (Tâhâ, 20/12). Beytü’l-Makdis’e de bu adın verilmiş sebebi, içi günahlardan takdis olunan, yani arındırılan bir mekân olduğu içindir. Kendisinden abdest alınıp temizlenen (çukur, kova vb.) yerlere de “kades (قَدَسٌ)” denilmiştir. “el-Kâdûs (القَادُوسُ)” (kova, su dolabı) gibi lafızlar da bu kökten gelmiştir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Güçlü olanından zayıf olanının lehine (hakkının) alınmadığı bir ümmet, takdis olunmaz (veya olunmasın).”⁸⁶ Yani Allah Teâlâ, onu arındırmaz (veya arındırmasın). Buna göre “el-kuds”, herhangi bir görüş ayrılığı söz konusu olmaksızın “temizlik, arılık” demektir. Kurtubî, buna şu şiiri şahit gösterir:

فأدركنه يأخذن بالساق والنسا *** كما شيرق الولدان ثوب المقدس

“(Kurtlar) ona (öküze) yetiştiler, bacağınan ve baldırından

⁸⁴ Müslim, “Salât”, 42/487.

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi li-aḥkâmî'l-Ḥurân*, I: 413-414.

⁸⁶ İbn Mâce, *Sünenü İbni Mâce*, Sadakat 15/17, 36/20.

yakaladılar. Tıpkı küçük çocukların mukaddes rahibin elbisesini parçaladıkları gibi.”

Kurtubî, buradaki “mukaddes” lafzı, temizlenmiş ve arındırılmış anlamındadır⁸⁷ der. Ayrıca namazın, kulu günahlardan arındırdığı, namaz kılmanın, amellerin en faziletlisi olduğu, dolayısıyla namaz kılan kimsenin en mükemmel halleriyle namaza durduğu⁸⁸ açıklamasını yapar.

b) Kurtubî, Kur’ân-ı Kerim’de geçen “izîn (عِزِينَ)” (Hicr, 15/91) lafzının, Kureyş lehçesinde sihir ve büyü anlamına geldiğini, Kureyşlilerin erkek sihirbaza “âzihün (عَاضِه)”, kadın sihirbaza ise “âzihetün (عَاضِهَة)” dediklerini belirtir ve şahit olarak şu beyiti zikreder:

أعوذ بربي من النافثا *** ت في عقد العاضه المعضه

“Sihir yapan Sihirbazın düğümlerine üfleyenlerden, Rabbime sığınırım.”⁸⁹

c) Kurtubî, “Tâhâ (طه)” (Tâhâ, 20/1) harflerinin yorumunda, müfessirlerin farklı görüşlere sahip olduklarını ifade eder: Beyhakî’den İbn Abbâs’ın, “Tâhâ”nın, “ey adam” anlamına geldiğini nakleder ve Ukkılılar veya Akkılılar⁹⁰ arasında bunun bilinen bir şive olduğunu söyler. Kelbî’den ise, Akkılılar arasında bir adama, “ey adam!” diye seslenilecek olursa, ona “Tâhâ” denilmedikçe karşılık vermeyeceğini belirtir ve buna, şair Taberî’nin şu beytini delil getirir:

دعوت بطه في القتال فلم يجب *** فحفت عليه أن يكون موائلا

“Savaşta Tâhâ diye çağırdım, fakat bana karşılık vermedi. Kendi adına kurtulmayı istediğinden (ve bu maksatla kaçtığından) korktum.”⁹¹

Kurtubî, Gaznevî’den (ö. 593/1197) Abdullah b. Amr’ın (ö. 65/684-85) “Tâhâ (طه)”, Akkılıların şivesinde “yâ habibi (يَا حَبِيبِي)” “ey sevdiğim” anlamına geldiğini nakleder. Kutrub’a (ö. 210/825) göre ise bunun, Taylıların şivesinde aynı anlamı taşıdığını ve Kutrub’un, Yezid b. el-Mühelhil’in şu beyitini delil getirdiğini beyan eder:

⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, I: 414.

⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, I: 415.

⁸⁹ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, XII: 257.

⁹⁰ Ukk b. Adnan veya Akk b. Adnan soyundan gelen Yemen’de yaşamış birçok kolu olan bir Arap kabilesi.

⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmi’l-Çurân*, XIV: 8.

إن السفاهة طء من شمائلكم *** لا بارك الله في القوم الملاءين

“Ey adam! Hiç şüphesiz beyinsizlik sizin özelliklerinizdendir. Lanetli bir topluluğu Allah mübarek kılmazın.”

Kurtubî, bu izahlardan sonra şunu söyler: “Doğrusu “Tâhâ (طه)” lafzı her ne kadar başka bir dilde mevcut ise de Arapçadır ve Akk, Tay’ ve Ukkılılar arasında bir Yemen bölgesi şivesidir.” Ayrıca İbn Abbâs’tan bunun, Allah Teâlâ’nın isimlerinden biri ve onun adına yaptığı bir yemin veya Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’e verdiği bir isim olduğunu belirtir.⁹² Hz. Peygamber’in de, “Benim, Rabbimin nezdinde on tane ismim vardır” dediğinin rivayet edildiğini ve bu isimler arasında “Tâhâ” ile “Yâsîn” isimlerini zikrettiğini ifade eder.⁹³□

Sonuç

Garîbu'l-Kur'ân ifadesi ile Kur'ân'da herkesin bilmediği, anlaşılması güç lafızlar kastedilmiştir. Bu lafızlar, Arap toplumlarının kullandıkları lehçe farkından veya Arap olmayan toplumlardan alınıp ta’rîb edilerek Arap diline geçmiştir. Garîbu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın indirildiği zaman, mekân, toplum ve ortamı (esbâb-ı nüzûl) bağlamında ele alınmalıdır.

Kur'ân, Allah Teâlâ tarafından Hz. Cebrail vasıtasıyla bütün insanlara tebliğ edilmek üzere Arap diliyle Hz. Peygamber’e vahyedilmiş mü’ciz bir kitaptır. Bu kitap, indirildiği toplum Arapçayı kullandığı için Arap lisanıyla gönderilmiştir. Her dile ait kelimelerin hepsi, onu konuşanlar tarafından bilinmeyebilir. Bu durum, Arap dili için de geçerlidir. Kur'ân'daki lafızların tümünü tam anlamıyla bilmek, insan gücünün üstündedir. Kur'ân'da, çeşitli sebeplerden kaynaklanan herkesin bilmediği bazı lafızlar vardır. Bu lafızlar, garîbu'l-Kur'ân olarak değerlendirilmiş ve garîbu'l-Kur'ân ilminin konusunu teşkil etmiştir. Garîb kelimelerin manalarını bilmek ve Kur'ân'ı doğru yorumlamak için garîbu'l-Kur'ân'a ihtiyaç duyulmuştur. Garîbu'l-Kur'ân ilmi, diğer Kur'ân ilimleri gibi öğrenilmesi zorunlu bir ilim görülmüş ve Kur'ân ilimleri arasında temel ilimlerden biri kabul edilmiştir. Bu ilmi öğrenmeden Kur'ân lafızları hakkında konuşmak tasvip edilmemiştir. Garîbu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın vahyedilişi sürecinden başlayarak sahabe zamanında ve daha sonraki dönemlerde gittikçe büyük önem kazanmış ve onunla ilgili sayılamayacak kadar eser yazılmıştır. Bu eserler, Kur'ân'ı doğru anlamak için önemli kaynaklardır.

⁹² Kurtubî, *el-Câmi li-añkâmî'l-Çurân*, XIV: 8-9.

⁹³ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, X : 156-157.

Kurtubî, garîbu'l-Kur'ân'a çok değer vermektedir. Ona göre Kur'ân'da, Arap diliyle konuşmayan kimselere ait özel isimler dışında Arapça olmayan hiçbir lafız yoktur. Kur'ân, apaçık bir Arapçadır. Kur'ân'da bulunup da diğer dillere nispet edilen bazı lafızlar, değişik dillerde kullanılan ve söyleyişi birbirine benzeyen lafızlardan başkası değildir. Bu gibi lafızlar Araplarla birlikte Arap olmayan toplumlar tarafından müşterek olarak kullanılmıştır. Bazı âlimler, Kur'ân'da Arapça olmayan lafızların bulunduğu görüşündedirler. Bu âlimlere göre bu lafızlar, oldukça az olduğu için Kur'ân'ı apaçık bir Arapça kitap olmaktan, Hz. Peygamber'i de kendi kavminin diliyle konuşan bir kimse olmaktan çıkarmaz.

Kurtubî, garîbu'l-Kur'ân'ı Kur'ân-ı Kerim, Sünnet, sahabe ve tabiînin beyanlarıyla tefsir etmiş, önceki âlimlerin açıklamalarından faydalanmış ve yeri geldikçe kabul etmediği görüşleri mutedil bir şekilde delillerle eleştirmiş ve doğru olduğunu iddia ettiği manayı, şiirlerden örnek göstererek ortaya koymaya çalışmıştır.

Kaynakça

- Acar, Ömer. *Arab Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'ân*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2007.
- Ahmed Emin. *Duha'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012.
- Ahmed Emin. *Fecrû'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012.
- Akk, Halid Abdurrahman. *Usûlû't-Tefsîri ve Kavâ'idühû*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986.
- Aydın, İsmail. *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.
- Bağdâdî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî. *el-Bâri fi'l-luğa*, Thk. Hâşim et-Ta'ân. Bağdâd: Mektebetü'n-Nahda – Beyrût: Dârü'l-Hadâratî'l-Arabiyye, 1975.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *Şu'abü'l-îmân*. Thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid. 14 cilt, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 cilt, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 383, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmiu's-şâhîh*. Thk. Mühibbüddin el-Hatib – Muhammed Fuad Abdülbakî – Ksay Mühibbüddin el-Hatîb. 4 cilt, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980.
- Cerrahoğlu, İsmail "Garîbu'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13: 380-381, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Ata b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı". *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Ankara, 22, (1978): 17-104.
- Cermî, İbrahim Muhammed. *Mucemü 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2001.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Atâtâr. Beyrût: Dârü'l-İlmi'l-Melâîyn, 1990.

- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kurân mine'l-garîb*. Thk. Semîru'l-Meczûb. Beyrût: el-Mektebû'l-İslâmî, 1983.
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî. *Mecâzü'l-Ḳurân*. Thk. Muhammed Fuad Sezgin. 2 cilt, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954.
- Eren, A. Cüneyt. "Kur'ân Metninin Dil Özellikleri". *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum, 2014: 133-158.
- Abdulhamid el-Ferâhî. *Müfredâtü'l-Ḳurân*. Thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. Beyrût: Dârü'l-Ḡarbi'l-İslâmî, 2002.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed Ali. *el-Mişbâhü'l-Münîr*. Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Gümüş, Sadreddin. "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1987-1988: 9-26.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâtî el-Endelüsî. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. er-Rehhâle el-Faruk – Abdullah b. İbrahim el-Ensârî – Abdü'l-Âl es-Seyyid İbrahim – Muhammed eş-Şâfiî es-Sâdık el-Anânî. 8 cilt, Beyrût: Dârü'l-Hayr, 2007.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef*. Thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dârü'l-Kible, 2006.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *Mucemü meḳâyisi'l-luga*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 cilt, Beyrût: Dârü'l-Fikir, 1979.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. ed-Dîneverî. *Tefsîru Garîbü'l-Ḳurân*. Thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt, Beyrût: Dâru Sadr, ts.
- İsfehânî, Râğib. *el-Müfredât*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk-Beyrût: Dârü'l-Kalem, 2009.
- İsmail b. Abbâd *el-Muḥîtu fi'l-Lüḡa*. Thk., Muhammed Hasan âl Yâsîn. 11 cilt, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Muhyidin Muhammed b. Süleyman el-Ḳafiyecî. *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr*. Thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1997.
- Kannûcî, Sıddîk b. Hasan. *Ebcedü'l-'Ulûm*. Thk. Abdülcabbâr Zekâr. 3 cilt, Dimeşk: Vizâretü's-Sakâfeti ve'l-İrşâd, 1978.
- Mennâ` b. Halil el-Ḳattân. *Mebâhis fî ulûmi'l-Ḳurân*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Kaysî, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed. *Tefsîrü'l-müşkil min ġarîbi'l-Ḳurân*. Thk. Hüdâ et-Tavîl el-Mar'aşlî. Beyrût: Dârü'n-nürü'l-İslâmî, 1988.
- Kaysî, Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Tâlib. *el-Umdetü fi Ğarîbi'l-Ḳur'ân*. Thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî. 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Kelbî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Girnâtî. *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzil*. Thk. Muhammed Salim Haşim. 2 cilt, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995.

- Koç, Turan. "Kur'ân Dili Açısından Söz Anlam İlişkisi". Kur'ân ve Dil, Dilbilim ve Hermenotik Sempozyumu, 17-18 Mayıs, (Van 2001): 19-30.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 24 cilt, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Müsennâ, Ebû Ya'la Ahmed b. Ali. *Müsnedü Ebî Ya'la*. Thk. Hüseyin Selim Esed. 16 cilt, Dimeşk: Dârü'l-Me'mûn, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sâḥîḥ*. Riyad: Dâru Taybe, 2006.
- Râfiî, Mustafa Sadık. *Tarihu Âdâbi'l-Arab*. Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîmi ve's-Sekafeti, 2013.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkadir. *Muhtâru's-Sıḥah*. Beyrût: Dâiratu'l-Meâcim Mektebetü Lubnan, 1986.
- Sîrvânî, Abdulaziz İzzeddin. *el-Mu'cemu'l-Câmi' li-Ġarîbi Müfredâti'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1986.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Ḳurân*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrût: Müessesetü'r-Risâleti Nâşirûn, 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Muhezzeb fimâ vaḳaa fi'l-Ḳurân mine'l-muarreb*. Thk. er-Râcî el-Hâşimî et-Tihâmî. Matbaatu Fedâle, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-meşûr*. Thk. Abdullah b. Mühsin et-Türkî. Kahire: Merkezu Hicr, 2003.
- Soysaldı, H. Mehmet. "Kur'ân Tefsirinde Hz. Peygamber'in Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (1998): 265-289.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1940.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'l-beyân an tevîli âyi'l-Ḳurân*. Thk. Abdülmühsin et-Türkî. 26 cilt, Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tâlekânî, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs. *el-Muḥîṭ fi'l-luġa*. Thk. Muhammed Hasan âl Yâsîn. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Mevsûatu Keşşâfü İstılâḥâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. Thk. Refik el-Acem – Ali Dahrûc – Abdullah el-Hâlidî – Corc Zînâtî. 2 cilt, Beyrût: Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Turgut, Ali. *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1991.
- Uzeyzî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî. *Nüzhetu'l-Ḳulûb fi Tefsiri Garîbü'l-Ḳurânî'l-'Azîz*. Thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî. Özel Baskı, Katar: Dârü'l-Marife, 2013.
- Yolcu, Mehmet. "Râğîb el-İsfehânî ve el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân'ı". *Hikmet Yurdu*, 1/1, (Ocak 2008): 109-148.
- Zebîdî, Muhammed İbn Abdürrezzak el-Mürtezâ el-Hüseyinî. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs*. 40 cilt, Dârü'l-Hidâye, ts.

- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 cilt, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2012.
- Zemaşşerî, Cârullâh Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Esâsü'l-Belâğâ*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 2 cilt, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Çur'ân*. Thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî – Cemâl Hamdi ez-Zehebî – İbrahim Abdullah el-Kürdî. 4 cilt, Beyrût: Dârü'l-Maârif, 1990.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-irfân* Thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî. 2 cilt, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1995.